

23. Levantesi, S. (2022). How the PR Industry Has Helped Big Oil Transform the Way We Think About the Environment. URL: <https://www.resilience.org/stories/2022-02-09/how-the-pr-industry-has-helped-big-oil-transform-the-way-we-think-about-the-environment/>

24. Scaffidi Giuseppe, Luca (2021). Chi sono «i bugiardi del clima». Stella Levantesi intervistata. URL: <https://www.rollingstone.it/cultura/chi-sono-i-bugiardi-del-clima/564085/>

25. Werthman, Cartie (2023). American PR Firm Edelman Enabled Oil Baron Al Jaber's Ascension to Lead COP28 Climate Conference. URL: <https://www.desmog.com/2023/09/13/edelman-pr-enabled-adnoc-al-jaber-to-lead-cop28-climate-conference/>

26. Werthman, Cartie (2023). 'Inoculate From Criticism': A Closer Look at the Public Relations Companies Active at COP28. URL: <https://www.desmog.com/2023/12/09/inoculate-from-criticism-a-closer-look-at-the-public-relations-companies-active-at-cop28/>

Матеріал надійшов до редакції 13.03.2024 р.

УДК: 327.8

Оксана Фролова,

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
sancha279@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-7105-2762;

Антон Дарницький,

магістр освітньої програми «Міжнародні комунікації»,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
antongoal2001@gmail.com
DOI 10.29038/2524-2679-2024-01-122-141

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАГРОЗИ З БОКУ РФ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто виклики та загрози, пов'язані з дезінформацією й пропагандою в контексті інформаційних загроз, що поширює РФ у сучасних умовах російсько-української війни. Доведено значну

інтенсифікацію ворожих інформаційно-психологічних впливів із часу повномасштабного вторгнення рф в Україну. Узагальнено масштаби деструктивної пропаганди та дезінформації з боку рф. Визначено основні цільові аудиторії та об'єкти впливу. Установлено механізми, інструменти й засоби інформаційно-психологічних операцій. Виокремлено ознаки ворожої пропаганди й дезінформації як основних складових частин інформаційно-психологічних впливів і схарактеризовано їх. Проаналізовано основні наративи, які розповсюджує та намагається нав'язати рф власним громадянам, українцям і світовій громадськості. Особливу увагу приділено вивченню відмінностей між засобами впливу й інформаційним наповненням залежно від зміни цільової аудиторії. Визначено, що росія використовує як традиційні, так і нові форми та методи дезінформації, спрямовані на дискредитацію держави, української влади й армії. Установлено, що російські інформаційно-психологічні впливи є системною проблемою, яка вимагає системних рішень і розробки різнорівневих механізмів протидії.

Ключові слова: російсько-українська війна, агресія, інформаційно-психологічні впливи, дезінформація, пропаганда, наративи.

Oksana Frolova,

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

ORCID ID: 0000-0001-7105-2762;

Anton Darnytskyi,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL THREATS FROM RUSSIA DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article examines the challenges and threats associated with disinformation and propaganda in the context of informational threats spread by the Russian Federation in the current conditions of the Russian-Ukrainian war. A significant intensification of hostile informational and psychological influences since the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine has been proven. The extent of destructive propaganda and disinformation by the Russian Federation is summarized. The main target audiences and objects of influence have been determined. Mechanisms, tools and means of informational and psychological operations have been established. Signs of hostile propaganda and disinformation are identified as the main compo-

nents of informational and psychological influences and their characteristics are provided. The main narratives that the Russian Federation spreads and tries to impose on its own citizens, Ukrainians and the world public are characterized. Special attention is paid to the study of the differences between means of influence and information content depending on the change of the target audience. It was determined that Russia uses both traditional and new forms and methods of disinformation aimed at discrediting the state, the Ukrainian authorities and the army. It has been established that Russian informational and psychological influences are a systemic problem that requires systemic solutions and the development of multi-level countermeasures.

Key words: Russian-Ukrainian war, aggression, informational and psychological influences, disinformation, propaganda, narratives.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. XXI ст. характеризується як епоха інформації, що перевизначила сучасні виклики та загрози. Сьогодні пропагандистська діяльність та маніпулятивні впливи здійснюються різними суб'єктами інформаційних відносин рф не лише через традиційні засоби масової інформації, такі як радіо, телебачення, газети, журнали, але й інтернет-видання, соціальні мережі й онлайн-форуми на новинних порталах. Розповсюдження недостовірної інформації серед широкого загалу в сучасному світі стало не просто рутинною практикою, але й потенційною загрозою, яка може завдати серйозної шкоди різним суспільним сферам: політиці, економіці, безпеці та обороні. Російську пропаганду визнано однією з найагресивніших форм інформаційної війни у світовому масштабі, а дезінформація стає найважливішим видом зброї для рф.

Інформаційна війна є новою формою сучасних політичних конфліктів. Вона являє собою елемент як міжнародного тиску, так і соціально-психологічного впливу на державу або індивіда в умовах політичного протистояння. Мета росії – ставити під сумнів демократичні цінності та інституції, а також ослабити міжнародний авторитет США і їхніх союзників. Росія зацікавлена в перетворенні міжнародного порядку на систему з багатьма полюсами, де вона змогла б повернути собі втрачені позиції.

Окрім активного деструктивного інформаційно-психологічного впливу на власне населення й світову спільноту, росія активно використовує передові інформаційні технології для впливу на свідомість

громадян України, спрямовуючи їх на національну та релігійну ворожнечу, пропагуючи ідеї агресивної війни, спробу зміни конституційного ладу насильницькими методами або порушення суверенітету й територіальної цілісності України. Протягом останніх 10 років держава-агресор активно здійснює інформаційну агресію проти України. Ця агресія спрямована на дестабілізацію внутрішньополітичної та соціальної ситуації, розпалювання соціальної ворожнечі, провокацію конфліктів і підриву суспільної єдності, а також на підрив міжнародного іміджу країни у світі, уключаючи відносини з провідними державами-партнерами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем впливу пропаганди та дезінформації на суспільну свідомість займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Серед вітчизняних дослідників Г. Почепцов, Л. Мазуренко, Л. Дунаєва, І. Литвінчук, Ю. Горбань, Є. Тихомирова, О. Панченко та ін.

Зокрема, І. Литвінчук зазначає проблему поширення дезінформації в соціальних мережах і дає рекомендації щодо виявлення та уникнення поширення шкідливої інформації [1]. Л. Дунаєва вивчає особливості інформаційної кампанії росії проти України після повномасштабного вторгнення й визначає методи поширення та реалізації дезінформаційних наративів, недоліки й здобутки інформаційної сфери в Україні [2]. Г. Почепцов проводить дослідження щодо маніпулювання інформацією через цифрові медіа, а також гібридні та віртуальні війни. Він аналізує інструменти поширення дезінформації й засоби впливу на масову свідомість. [3]. Є. Федченко проаналізував визначення терміна «інформаційна війна», розглянув основні прояви, форми та методи її ведення [4]. Ю. Горбань проаналізував феномену інформаційної війни та детально описав шляхи її ведення [5]. В. Сірко розглядав вплив дезінформації на суспільство й наслідки, до яких це призводить [6]. Є. Тихомирова особливу увагу приділила російським дезінформаційним повідомленням, що стосуються розуміння причин повномасштабного протистояння в перший рік російсько-української війни [7]. Л. Мазуренко визначила головні шляхи поширення недостовірної інформації в умовах війни [8].

У рамках нашого дослідження також приділено особливу увагу препринту бразильського науковця Вісенте Ферраро (Vicente Ferraro) «Протиріччя у “справедливій війні” Володимира Путіна проти України: міфи про стримування НАТО, захист меншин і денацифікацію» [9], у якому аналізується найбільш розповсюджений дезінформаційний наратив, використовуваний рф. Ферраро зауважив: після розгортання

повномасштабного вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року в. путін використовував різні аргументи для виправдання своєї воєнної позиції: стримування НАТО, захист етнічних росіян і російськомовних меншин, а також «денацифікацію» України.

Інформаційно-психологічні впливи, такі як дезінформація й пропаганда, довгий час розглядалися в широкому глобальному теоретичному плані. Існує значно менше публікацій, які стосуються аналізу та систематизації викликів і загроз, пов'язаних із російською дезінформацією й пропагандою, що посилює актуальність цього наукового дослідження.

Згідно з даними опитування, які щорічно проводяться USAID-Internews щодо медіаспоживання українців, у 2021 р. 24 % респондентів могли досконало відрізнити правду від фейків. Проте у 2022 р. цей показник знизився до 14 %, а у 2023 р. лише 8 % опитаних змогли досконало розрізнити правдиві повідомлення від фейків у трьох запропонованих тезах. Це свідчить про те, що дезінформація впливає на українців, що є досить тривожним сигналом [10].

Мета дослідження – проаналізувати сутність й особливості інформаційно-психологічних впливів із боку російської федерації з початку «гібридної «війни» 2014 р. та після повномасштабного вторгнення на територію України.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дезінформація становить невід'ємну складову частину інформаційних загроз, оскільки її метою є вплив на противника задля його послаблення, дезорієнтації, дестабілізації та дезорганізації політичних структур. Це може також впливати на функціонування державних і недержавних органів, їх безпеку, оборону, економіку, а також на їх здатність реагувати на загрози. Дезінформація також може впливати на громадську думку й моральність населення.

Із часів незалежності України рф здійснює систематичні інформаційно-пропагандистські впливи на населення України. Сьогодні Україна захищає свою незалежність і територіальну цілісність не лише на полі бою, але й на інформаційному полі проти російського агресора.

У російському арсеналі засобів та методів ведення війни одне з перших місць посідає інформаційна війна, зокрема розповсюдження дезінформації й пропаганди. Важливо відзначити, що дезінформація та пропаганда, які виправдовують російське вторгнення в країну, спрямовані не лише на населення України. Цей вплив також активно спрямований на

власне населення рф і на зовнішню цільову аудиторію у вигляді багатьох цивілізованих країн світу, які надають підтримку Україні в політичній, військовій, дипломатичній та гуманітарній сферах. Тому дезінформація є системною проблемою, яка вимагає системних рішень і розробки спільних механізмів протидії [11; 12; 13].

У звіті «European Digital Media Observatory» (березень 2022 р.) містяться дані, що 59 % неправдивої інформації стосувалося дезінформації, що мала наративний зв'язок з Україною [13].

Зазначені фактори можуть негативно впливати на стан української інформаційної безпеки, оскільки збільшують можливості країни-агресора для проведення пропагандистських заходів щодо України, а також інформаційно-медійних війн.

Дослідження змін, що відбуваються в сучасному медіапросторі, аналіз прикладів російської дезінформації та пропаганди дали змогу виокремити, на нашу думку, головні характеристики викликів і загроз з боку РФ.

Цільова аудиторія та об'єкти впливу

РФ здійснює активні інформаційні впливи на *власне населення*. Особливістю російської агітпропаганди на внутрішню аудиторію є безперервність дезінформаційних потоків та їх штампування. Основна тактика, яку використовує російська пропаганда — це масованість інформаційних атак. За мету береться введення в інформаційний простір якомога більше різної дезінформації, фейків, маніпуляцій під різним виглядом і в різних формах контенту, застосовуючи різні платформи. Ще однією особливістю інформаційно-психологічних впливів на внутрішню аудиторію є безальтернативність джерел інформації, відсутність опозиційних чи хоча б альтернативних думок щодо владної позиції.

Психологічний тиск через залякування росіян спонукає їх відчувати страх, невпевненість, небажання підтримувати Україну, що в подальшому може вплинути як на сприйняття реальності, так і на процес прийняття рішень.

Головним інструментом поширення пропаганди війни всередині росії є державне телебачення, яке охоплює більшість населення й має безпосередній вплив на їхні погляди. Повідомлення, що передаються підконтрольними уряду ЗМІ, які отримали монополію на висвітлення подій в Україні, попередньо координуються з представниками влади, міністерства оборони рф та російської православної церкви. Із початком вторгнення незалежні ЗМІ підпали під машину цензури або взагалі припинили свою діяльність. Свобода слова, доступ до альтернативних

джерел інформації, свобода вираження поглядів, опозиційні ЗМІ стали неможливими через заборони, тиски й залякування.

За даними видання 7x7, після початку війни у чверті російських регіонів були закриті місцеві ЗМІ. Із 24 лютого заблоковано або припинили свою роботу понад 30 видань. Роскомнагляд заблокував доступ до сайтів «Медузи», «Медіазони», «Еuronews», «Кавказького вузла», «Радіо Свобода», «Бі-Бі-Сі», «DW». Після блокування та звинувачень у публікації матеріалів із закликами до екстремістської діяльності та «фейками» про дії російської армії в Україні, припинило свою діяльність «Ехо Москви». «Нова газета» та телеканал «Дождь» також оголосили про тимчасове припинення роботи після блокування [14].

Велике значення у формуванні громадської думки мають популярні телеканали, як-от: «Россия 1», «Россия 24», «Первый канал» та «НТВ». Із початком війни в Україні ці канали скоротили трансляцію розважального контенту, фільмів і зосередилися на інформаційних та аналітичних програмах. Численні інформаційні повідомлення й аналітичні дані обов'язково мають відповідати наративам Кремля, уникаючи критики влади, засудження неправомірних і злочинних дій високопосадовців.

Пресрелізи, опубліковані Міністерством оборони, та заяви представників влади, зокрема президента й його пресекретаря, є ключовими джерелами інформації, які вважаються орієнтирами для тлумачення подій. Глава російської православної церкви також сприяє дезінформації, висловлюючи свою підтримку агресії росії проти України й визнаючи цю ситуацію як релігійний конфлікт.

Раніше російські високопосадовці ухилялися від відвертих оцінок політичного режиму в Україні. Із початком широкомасштабної війни для його характеристики вони почали використовувати такі епітети, як «злочинний» та «неофашистський». У своєму зверненні 24 лютого 2022 р. в. путін навіть ужив слово «хунта» вперше з 2014 р., коли використовував його для підкреслення нелегітимності уряду України й протиставлення його «братньому» народові.

Уторгнення в Україну оголошено «спеціальною військовою операцією», а вживання термінів «війна» та «вторгнення» у зв'язку з Україною заборонено. Серед внутрішньої аудиторії активно розповсюджувалися наративи-виправдання російської агресії: «захист російськомовних мешканців Донбасу, які страждають протягом останніх восьми років через “геноцид”, розпочатий урядом України»; «НАТО (Захід, США і партнери) несе відповідальність за ескалацію ситуації в Україні і становить загрозу національній безпеці рф», «демілітаризація та денацифікація України»

та ін. Цікавим є той факт, що в заявах офіційних осіб рф, цілі «СВО» змінювалися залежно від ситуації на полі бою й ситуації в міжнародних відносинах. Один із потужних та ефективних російських нарративів, який використовується для звернення до російської аудиторії, центрується навколо історичної спадщини Другої світової війни й радянської епохи.

Зуважимо, що агресивна риторика, котра просувається владою рф та ЗМІ є, на жаль, ефективною в досягненні своїх цілей. Відповідно до офіційних даних ЦВК рф, на виборах президента рф (17 березня 2024 р.) в. путін набрав рекордну кількість голосів – 87,28 %. Зрозуміло, що є багато питань до правомірності й демократичності проведених виборів, але високі цифри свідчать про те, що значна частина російського суспільства перебуває під впливом агресивної пропаганди, підтримуючи та виправдовуючи жорстокі дії російських військ в Україні, вимагаючи повної перемоги, що означає насильницьке підпорядкування всієї України росії. Глобальна мета пропаганди полягає в тому, щоб ставити під сумнів факти з міжнародних відносин, показати вигідну для росії версію подій та змушувати аудиторію вірити в те, що не все так однозначно. Іншою метою пропагандистської діяльності є збереження переконання в суспільстві, що його вплив не має значення для суспільно-політичної реальності в росії, що сприяє утвердженню пасивності та апатії. Також важливою метою є внесення переконання у свідомість людей, що більшість населення підтримує владний режим, тоді як опозиційні погляди взагалі не мають права на існування. Отже, пропаганда створює ситуацію, у якій будь-які ознаки протесту з боку суспільства паралізуються.

Особливістю російської пропаганди є цілісність і безперервність інфопростору. Наявність активної цензури не виключає ймовірності потрапляння в інформаційний простір рф окремих фрагментів інформації, що не відповідають пропагандистському нарративу. Але вони не спроможні підірвати або спростувати офіційний нарратив. Інформація, яка суперечить сформованому світогляду, залишається поза увагою, відкинута, неприйнята. Спостерігається брак звички в населення перевіряти інформацію. У суспільстві присутні страх переслідувань, репресій, загальна пасивна бездіяльність. Усі ці фактори сприяють розповсюдженню дезінформації та маніпулювання.

Російська пропагандистська машина отримує значні фінансові ресурси, і в останні роки спостерігається збільшення видатків на підтримку контрольованих державою ЗМІ. Із початку війни з Україною російський уряд втричі збільшив фінансування державних ЗМІ. Загалом, згідно із законом про держбюджет, на фінансування ЗМІ протягом року виділено

114,8 млрд рублів. Витрати на ЗМІ випереджають навіть такі показники, як фінансування армії, витрати на національну безпеку та правоохоронну діяльність й навіть витрати на соціальну підтримку громадян [15].

Іншою цільовою аудиторією деструктивних впливів рф є українське суспільство. Потрібно зауважити, що завдяки тому, що Україна вжила жорстких заборонних заходів щодо мовлення російських ЗМІ на території України, функціонування соціальних мереж і сайтів, провела мовну політику, підвищує рівень інформаційної безпеки та медіаграмотності, інформаційно-психологічний вплив з боку рф суттєво зменшився. Українське суспільство не сприймає російські наративи, але в рф все ще залишаються можливості розповсюдження фейкової інформації й дезінформації.

У контексті цього аудиторію України можна умовно розділити на декілька категорій – вільну територію України, зони активних бойових дій, окуповані території (уключаючи ДНР і ЛНР до повномасштабного вторгнення та Крим), а також новоокуповані території на Півдні й Сході України після 24 лютого 2022 р.

Люди, які перебувають у зоні бойових дій та на окупованих територіях, стикаються з недостатньою кількістю інформації, і дезінформація може заповнити ці прогалини в суспільному розумінні, – зауважує В. Кириченко. Більше того, в умовах штучного інформаційного вакууму людина починає активно шукати будь-яку інформацію, яка б хоч якось пов'язувалася з її оточенням світом. Саме тому в таких умовах значно легше маніпулювати масовою свідомістю, переформувати систему цінностей і руйнувати усталені стереотипи [16].

За словами Г. Почепцова, відсутність інформації швидко компенсується чутками. Він описує це явище як «ситуацію чуток», коли відсутність офіційної інформації заміщується неофіційними даними. Наприклад, місцеві телеграм-канали стали популярним джерелом новин [3].

В умовах штучно створеної інформаційної ізоляції на окупованих територіях росія почала поширювати повідомлення, що «українська влада вас 'кинула' або здала», «Захід майже не підтримує Україну», «Росія прийшла допомогти», «Росія тут назавжди» і т. ін.

РФ використовує більш витончені методи дезінформації, наприклад чулки, у той час як відверта брехня й чорна пропаганда спрямовані на «внутрішню» аудиторію – жителів рф. Потрібно підкреслити, що мешканці зон бойових дій та окупованих територій є найбільш вразливіми до російської дезінформації, оскільки часто не мають доступу до різноманітної інформації.

Велику цільову аудиторію для російської пропаганди становлять країни демократичного світу, країни-партнери й союзники України. Важливо зауважити, що частина спільноти в ліберальних країнах намагається застосувати ліберальний підхід до країни, яка перебуває в стані війни, що породжує наратив «не все так однозначно», який, власне, і просуває рф. Це викликає бажання розглядати ситуацію з погляду іншої сторони конфлікту, що можна спостерігати в заявах деяких політичних діячів щодо можливості «відмовитись від частини своїх територій для зупинки війни». Крім того, це призводить до створення міфу про те, що російські ліберали справді є послідовниками ліберальних ідей на підставі позиції «проти війни» або негативного ставлення до в. путіна.

Тривале позитивне ставлення до росії та її культури, а також існування проросійських акторів підвищує вразливість до російської дезінформації. Небезпечність наративу, що санкції вдарять не тільки по росії, а й призведуть до підвищення цін на пальне та продукти, створює у світовій спільноті помилковий причинно-наслідковий зв'язок про «погіршення життя на Заході» замість «агресія росії проти України – погіршення умов життя на Заході».

Росія працювала й продовжує працювати над тим, щоб підірвати підтримку України за кордоном. Із цією метою вона поширює оманливу інформацію про неіснуючі злочини, учинені українськими біженцями, провокації, нібито підготовлені Україною, укладені чи підготовлені мирні договори тощо. Наприклад, після нелюдських злочинів у Бучі російська влада поширила інформацію про штучність зроблених там знімків, представивши це як маніпуляцію з українського боку.

Росія також удалася до концепції «відповідальності захищати», намагаючись виправдати незаконне застосування сили міжнародними зобов'язаннями щодо запобігання геноциду, який нібито вчинила Україна на своїй території.

Останні тенденції підтверджують, що дезінформаційна кампанія, яку проводять деякі публічні особи з іноземних країн щодо України, стала важливим елементом інформаційно-психологічної війни та є однією з найбільш актуальних проблем у сфері національної безпеки.

Аналітики передбачають, що у 2024 році росія активно сприятиме змінам у політичному ландшафті Європарламенту й сподіватиметься на зміну влади в Сполучених Штатах Америки. Крім того, вона продовжить підігрівати внутрішні політичні процеси в західних країнах. Росія намагатиметься переконати західні суспільства, політичні й інтелектуальні еліти в тому, що в Україні царює корупція, і тому фінансову та військову

підтримку країні треба припинити. Використовуючи зростаючі антиіммігрантські настрої та нові страхи щодо «нацизму в Україні» в західних країнах, росія намагатиметься демонструвати українських біженців як осіб, схильних до нацизму та жорстокості.

Часовий перебіг викликів і загроз. Вирізняють три основні часові періоди, які дають змогу більш повно осягнути зміни в сприйнятті російської пропаганди та дезінформації та зміни в українському інформаційному просторі з моменту незалежності України. Потрібно відзначити, що рф довгий час мала сприятливе середовище для поширення пропаганди та дезінформації в Україні. Цьому сприяли історичні, релігійні й культурні зв'язки, які були ще більш підкреслені завдяки висвітленню в засобах масової інформації.

Перший період – здійснення інформаційно-психологічних впливів рф із моменту незалежності України (1991 р.) до початку «гібридної «війни» 2014 р. Увесь цей період активно просувався наратив про «один народ», сформувався комплекс меншовартості, відкидалось існування окремої української мови, культури та державності, що підсилювало сприйнятливність до російської дезінформації. Деякі етнічні росіяни виростили в атмосфері радянського або російського інформаційного простору й лише частково асимілювалися, тому були більш схильні поширювати російську пропаганду на території України. Крім того, багато українців у південних і східних регіонах мали родичів із рф, що також підсилювало сприйнятливність неправдивої інформації та зумовило значну вразливість до російської дезінформації.

Другий період – із 2014 року до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. Російська федерація наполягала на тому, що Україна не проявляє бажання дотримуватися Мінських і Нормандських угод, а позиція України є єдиною перешкодою для мирного процесу на Донбасі. Безперечно, ці заяви були частиною кампанії дезінформації, спрямованої на створення уявлення про нарощування військової сили росії на кордоні з Україною перед можливим уторгненням.

Одним із необґрунтованих тверджень був наратив про те, що Україна є розсадником нацизму, який становить загрозу для всього російського світу. Протягом кількох тижнів перед початком війни російська дезінформація переповнила російські ЗМІ наративами про «нацистську Україну», що сприяло широкій і досить активній підтримці ідей «денацифікації» серед населення РФ. У *Disinformation Review* за вересень 2022 р. зазначалося, що база даних EUvsDisinfo містила близько 500 прикладів прокремлівських дезінформаційних заяв про «нацистську/фашистську Україну». Отже,

брехня про відродження нацистської загрози в Україні викликала потужну психоемоційну мобілізаційну дію на російське суспільство [17].

У цей період значно активізувалася діяльність інформаційних структур рф. Ця діяльність націлена на сприяння проросійським настановам серед частини населення України, підтримку сепаратистських настроїв у певних регіонах країни, а також на лобювання інтересів невизнаних ДНР та ЛНР.

Існують численні приклади дезінформації, поширення фальсифікованої інформації, виклик недовіри до української влади, створення змішаних повідомлень й інших форм дезінформації, використовувани російськими ЗМІ під час конфлікту на сході України й анексії Криму.

Звинувачення у вчиненні етнічних чисток та інших злочинів проти російськомовного населення відіграло важливу роль у російській дезінформаційній кампанії проти України. У 2014 р. ці обвинувачення використані для виправдання російської агресії задля анексії Криму та підтримки проросійського заколоту на Донбасі [18].

Із початку 2014 р. росія пропагує міф про Україну як «штучну державу», яка позбавлена історичних коренів і легітимності для свого існування. Цей негативний натиск має на меті підірвати суверенітет і незалежність українського народу, а також виправдати російські територіальні претензії на території, де проживають українці. Російські ЗМІ активно підтримують міф про Україну як «недодержаву», яка не може інтегруватися до європейських та атлантичних структур, таких як НАТО і ЄС. Українська влада, зі свого боку, зображується як «нацистська хунта», яка «порушує права російськомовного населення». Російські ЗМІ сприяють побудові міфу про неонацистську Україну. Крім того, Україна зображується як інструмент або «маріонетка», яку використовує Захід проти росії.

Важливо відзначити, що ситуація на територіях, які були окуповані росією ще до повномасштабного вторгнення, була досить складною, оскільки російська пропаганда впливала на жителів цих регіонів протягом восьми років. Медіаексперт Д. Золотухін зазначив, що «стан людей на окупованих територіях можна порівняти зі станом членів деструктивного культу чи релігійної секти» [19].

Популярна в рф думка полягає в тому, що Україна використовується США та їх найближчими союзниками як полігон для розробки біологічної зброї й випробування нових зразків ліків. Цей наратив поширюється досить давно в різних варіантах.

Протягом тривалого часу кремлівські наративи підтримувалися не лише російськими ЗМІ, ботами, інфлюенсерами та іншими, але й українськими акторами, серед яких були «Партія регіонів» та її наступниця ідеологічною спрямованістю «Опозиційна платформа – За життя»; деякі українські ЗМІ, які підпадали під сферу впливу проросійських власників та окремі персоналії, які підігравали владі рф.

Третій період – із 24 лютого 2022 року. Зусилля з інформаційних впливів із боку росії продовжують зосереджуватися на використанні розколів усередині України та між урядами інших країн. Однак потрібно зауважити, що ситуація повністю змінилася. Більшість українців усвідомили, що війна росії проти України триває понад вісім років і толерування проросійської пропаганди означає підтримку агресора в інформаційній війні. Травневе дослідження 2022 від КМІС показало: 92 % українців ставляться негативно до рф, лише 2 % – позитивно, однак у порівнянні з 34 % у подібному опитуванні на початку лютого 2022 р. спостерігаємо суттєву різницю [20].

Із початком війни російські ЗМІ й пропагандисти використовували соціальні мережі для поширення недостовірної інформації щодо війни в Україні, зокрема стосовно Збройних сил України та їх дій на передовій. Це свідчить про те, що росія використовує дезінформацію як інструмент впливу на світову політику й для досягнення своїх геополітичних цілей.

Згідно з виданням Foreign Policy, станом на серпень 2022 р. у Twitter (X) було видалено 310 000 неправдивих одиниць контенту про російсько-українську війну, в YouTube — 70 000 (переважно таких, що говорили про дії РФ як «визвольну операцію»), у TikTok — 41 191 [21].

У 2023 р. росія продовжила використання давно відомих дезінформаційних наративів. Це включає заяви про нібито зовнішній контроль над Україною, різноманітні тези для дискредитації української влади та української армії. Також серед них є наративи про те, що Україна нібито не є суверенною державою, а також про «дискримінацію» російськомовного населення, яке росія прийшла «звільняти».

Проте, поруч із цими вже відомими наративами почали з'являтися й нові, які стали набагато більш чутливими для українців і, відповідно, можуть отримувати більше відгуку в українській аудиторії. Серед цих тем – корупція, мобілізація, контрнаступ та західне озброєння, яке ми отримуємо від наших партнерів.

Особливістю російської дезінформації є роздмухування будь-якої проблеми, негативу або слабкості до таких масштабів, щоб створювалося враження масового явища. Наприклад, через «провал контрнаступу»,

«проблеми з мобілізацією», «затримки у поставках зброї» та «масову корупцію» на всіх рівнях державної й місцевої влади у всіх сферах життя складалося враження, ніби Україна не здатна до перемоги.

У 2022 р. росія більше апелювала до своїх перемог і намагалася захистити свій унікальний бренд «другої армії світу» й статусу найбільш великої держави світу. Однак у 2023 р. з очевидних причин росії довелося відмовитися від цих наративів і перейти до стратегії деморалізації українців, намагаючись закласти в їхню свідомість відчуття безнадії та переконати в тому, що їхня боротьба є марною.

Інструменти та засоби інформаційно-психологічних впливів. РФ активно використовує традиційні і нові медіа та комунікативні технології для розповсюдження дезінформації. Нові медіа здатні швидко охоплювати широкі аудиторії та можуть не лише зміцнювати єдність суспільства, але й виконувати деструктивну роль, підриваючи його соціально-психологічну стійкість через поширення дезінформації, негативних цінностей та ідеалів, що віддалені від національної ідентичності. Нові медіа стали невід'ємним складником не лише повсякденного життя українців, але й політичного простору.

Найчастіше для поширення дезінформації та пропаганди використовуються месенджери (Telegram, Whatsapp, Viber), соцмережі (Facebook, X, Instagram), онлайн-платформи (Reddit, 4chan). Шляхами поширення недостовірної інформації є також підроблені акаунти відомих людей, політиків. При цьому вони підштовхують громадян до втрати довіри до надійних джерел інформації, що може створити дезорієнтацію серед населення. Росія використовує новітні інформаційні технології для впливу на свідомість громадян України, спонукаючи до національної й релігійної ворожнечі, агресивної війни, а також намагаючись змінити конституційний лад чи виправдати порушення територіальної цілісності України.

Одна з головних проблем, що стосуються дезінформації в соціальних мережах, полягає в її швидкому поширенні та потенційному досягненні широкої аудиторії. Це відбувається завдяки алгоритмам, які визначають, інформаційні матеріали, що відобразатимуться в стрічці новин користувачів. На жаль, дезінформаційний контент може виявитися більш «привабливим» для цих алгоритмів, ніж достовірна інформація. Це може суттєво впливати на різні сфери життя та мати серйозні наслідки.

Телебачення має найбільший потенціал для маніпуляції, створюючи ефект «присутності» в глядачів і формуючи їхні переконання у своїй об'єктивності та достовірності. Глядачі, підсвідомо зливаючи свої думки

з емоціями, отриманими від трансляції подій на екрані, часто сприймають візуальну інформацію як абсолютно достовірну. Крім того, у радіо- та телепередачах застосовуються метод ранжування інформації за її значущістю, коли першочерговими новинами асоціюються найважливіші події, а цінність наступних новин зменшується.

Друковані засоби масової інформації залишаються актуальним засобом впливу на формування громадської думки, зокрема на територіях, що тимчасово перебувають під контролем РФ.

Особливістю сучасних механізмів деструктивного впливу РФ є використання новітніх технологій і штучного інтелекту як нової загрози сучасності.

Для розуміння викликів, пов'язаних із використанням штучного інтелекту (ШІ), Центр демократії та верховенства права проаналізував інструменти, якими створюється дезінформація із астосуванням ШІ, такі як відео, аудіо- й фотодіпфейки, а також дезінформаційні тексти та способи їх подолання. Виявлено, що штучний інтелект може генерувати переконливі текстові, аудіо- й візуальні матеріали, які можуть увести в оману навіть найбільш досвідчених споживачів контенту [22]. Діпфейк – технологія, яка спроможна розмивати лінію між реальністю та вимислом, фантазією, фальшем, дезінформацією.

Потрібно зазначити, що спецслужби РФ мають значний досвід у використанні фото та відеомонтажу для створення дезінформації й проведення психологічних операцій, а також активно освоюють ШІ. На базі ШІ розроблено технологію діпфейк, яку використано, зокрема, для створення фейкового відеозвернення президента Зеленського про капітуляцію, поширеного в інтернеті в березні 2022 р. Безпосереднє втручання ШІ може замінити значну частину персоналу, що активно діє на російських «фабриках тролів» та в інтернет-ботах, що стимулюють конфлікти в соціальних мережах і створюють враження масової підтримки російських наративів серед користувачів. Натомість коментарі, які раніше створювали тролі за відповідними методиками, можуть бути автоматизовано згенеровані ШІ за допомогою ключових слів та використаної лексики [23].

Нейронні мережі постійно вдосконалюють свої навички у створенні різноманітного візуального та текстового контенту, що породжує ШІ. Згенеровані таким чином матеріали часто не лише стають вірусними, але й сприймаються як реальні. Найбільш небезпечним аспектом такого контенту є психологічний вплив, оскільки він може деморалізувати та посіяти панічні настрої, примушуючи людей утрачати надію й віру

в можливість порятунку та перемогу. Важливо зазначити, що навіть малюнки, створені штучним інтелектом, які використовуються без злого наміру, можуть слугувати на користь ворога.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Регулярне розповсюдження однобічної, необ'єктивної або приховано зміщеної інформації про Україну, військові дії й політичні процеси, що відбуваються на її теренах, суттєво впливають на зовнішню та внутрішню політику України. Це призводить до зниження міжнародного іміджу країни та має політичні, економічні й безпекові наслідки. Інформаційна агресія спрямована на дестабілізацію внутрішньополітичної та соціальної ситуації, розпалювання соціальної ворожнечі, провокацію конфліктів і підриву суспільної єдності, а також на підрив міжнародного іміджу країни у світі, включаючи відносини з провідними державами-партнерами.

Російська пропаганда та дезінформація є однією з найагресивніших форм інформаційної війни у світовому масштабі. Агресор проводить масштабну дезінформаційну кампанію, спрямовану на різні цільові групи населення, включаючи громадян України, а також громадян країн-партнерів України і країн, що перебувають під впливом політики рф. Росія намагається підірвати й розколоти українське суспільство, переконуючи, що перемога України неможлива.

Один із механізмів, який застосовується, – це організація й проведення інформаційно-психологічних спеціальних операцій. Ці операції спрямовані на досягнення конкретних результатів шляхом поширення спеціально підготовленої інформації, впливу на емоції та настрої людей, формування громадської думки й створення хаосу. Кінцевою метою багатьох таких операцій ворога на сучасному етапі війни є створення умов для подальшої окупації України [24].

Особливу увагу приділяють дезінформаційним повідомленням щодо тлумачення причин повномасштабного протистояння. Ворожа інформаційно-психологічна спеціальна операція та пропаганда досягають своєї мети в тих сферах, де існує інформаційний вакуум, брак інформації чи відсутнє оперативне реагування відповідних структур.

Аналізуючи російські наративи щодо причин повномасштабної війни, В. Ферраро висловив сумнів щодо їх достовірності. Він вважає, що справжніми мотивами цієї війни є лише три основні чинники, які сприяли початку конфлікту. Першим фактором є ідеологічна легітимація автократії, використання зовнішніх і внутрішніх загроз для посилення націоналізму й

авторитарного режиму. Другим фактором є ідеологічна та неоколоніальна позиція стосовно України, яка заперечує її право на існування як суверенної держави. Третім фактором є збереження російської гегемонії на пострадянському просторі [9].

Глобальна мета пропаганди та дезінформації – спробувати піддати сумніву факти, пов'язані з міжнародними відносинами, та пропагувати інтерпретацію подій, яка вигідна для росії. Російська пропаганда визнана однією з найагресивніших форм інформаційної війни у світовому масштабі, а дезінформація стає найважливішим видом зброї для рф. Російські інформаційно-психологічні впливи є системною проблемою, яка вимагає системних рішень та розробки різнорівневих механізмів протидії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Літвінчук, І. (2023). Дезінформація в соціальних мережах: алгоритми протидії. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. Теорія та історія соціальних комунікацій*, т. 34 (73), № 1, ч. 2, с. 181–186.
2. Дунаєва, Л. (2022). Дезінформаційні виклики під час російсько-української війни: політологічний аналіз. *Науковий журнал «ПОЛІТИКУС»*, вип. 5, с. 73–78.
3. Почепцов, Г. (2019). (Дез)інформація. *Бібліотека «Детектор медіа»* / під сп. ред. Н. Лигачевой и Г. Петренко / за ред. М. Олійник. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 248 с.
4. Федченко, Є. (2022). StopFake: «Одне із завдань дезінформації – породження і просування сумнівів». URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vpliv/post/29674/2022-06-16-ievgen-fedchenko-stopfake-odne-iz-zavdan-dezinformatsii-poro-dzhennya-i-prosuvannya-sumniviv/>
5. Горбань, Ю. (2015). Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, вип. 1, с. 136–141.
6. Сірко, В. (2022). Дезінформація під час російсько-української війни. *Південноукраїнський правничий часопис*, № 4, с. 235–237.
7. Тихомирова, Є. (2023). Стратегічні комунікації ЄС про тенденції дезінформації РФ в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії РОЗДІЛ II. Суспільні комунікації та мовні універсалії*, 1 (15), с. 91–105.
8. Мазуренко, Л. (2022). Інформаційна безпека в умовах російсько-української війни: виклики та загрози. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*, вип. 42, с. 50–57.
9. Ferraro, V. (2023). The Contradictions in Vladimir Putin's «Just War» against Ukraine: The Myths of NATO's Containment, Minority Protection and Denazification. In *SciELO Preprints. The Contradictions in Vladimir Putin's «Just War» against Ukraine: The Myths of NATO's Containment, Minority Protection and Denazification | SciELO Preprints*

10. Міський, В. (2024). В інформаційній війні Росія не видихалася, а українці все ще вразливі до дезінформації: підсумки 2023 року та прогнози у подкасті «Русській фейк...» *ДЕТЕКТОР МЕДІА*, URL: <https://detector.media/khronika-dezinformatsii/article/221303/2024-01-03-v-informatsiyniy-viyni-rosiya-ne-vydykhalasya-a-ukraintsi-vse-shche-vrazlyvi-do-dezinformatsii-pidsumky-2023-roku-ta-prognozy-u-podkasti-russkiy-feyk/>
11. Панченко, О. (2021). Інституційне забезпечення процесів протидії російській інформаційній експансії та пропаганді в сучасному світі. *Інформація і право*, № 3 (38), с. 28–34.
12. Люблінський трикутник: комплексний звіт щодо поширення російської дезінформації в Україні, Польщі й Литві. (2023), ГО «Детектор медіа», URL: <https://detector.media/infospace/article/209504/2023-04-03-lyublinskyu-trykutnyk-kompleksnyu-zvit-shchodo-poshyrennya-rosiyskoi-dezinformatsii-v-ukraini-polshchi-y-lytvi/>
13. European Digital Media Observatory (2024). Shaping Europe's digital future (europa.eu). URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en>
14. Видання 7x7 URL: https://t.me/horizontal_russia/9721
15. The Insider. (2022). С начала войны Россия втрое увеличила финансирование государственных СМИ. URL: <https://theins.ru/news/250251>
16. Кириченко, В. (2015). Психологія образу ворога у масовій свідомості. *Філософія, релігія та культура в глобалізованому світі: Всеукр. наук.-теорет. конф. з міжнар. участю*, 23 лист. 2015 р.: [матеріали доп. та виступів], с. 69–71.
17. This Is Fine DISINFORMATION REVIEW By EUvsDisinfo. (2022). URL: <https://euvsdisinfo.eu/this-is-fine/>
18. Volkov, A. (2020). Cognitive Wars. Features Of the Geopolitical Conflict In 21st Century: 9th International Conference on Cognitive – Social, and Behavioral Sciences. 25 December 2020. European Publisher, p. 281–288.
19. Золотухін, Д. (2022). Дезінформації не існує – боротьба проти неї померла назавжди. *Детектор медіа*. URL: <https://detector.media/blogs/article/197744/2022-03-22-dezinformatsii-ne-isnuie-borotba-proty-nei-pomerla-nazavzhdy/>
20. Київський міжнародний інститут соціології. (2022). Динаміка ставлення населення до Росії та емоційний фон унаслідок війни: результати телефонного опитування, проведеного 13–18 трав. 2022 р. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1>
21. Сидорський, В. (2023). Виступ на мітапі «TEMA: Data Science Edition». Як за допомогою AI протидіяти російській дезінформації. URL: <https://dou.ua/forums/topic/44993/>
22. Петрів, О. (2023). Дезінформація та штучний інтелект: (не)видима загроза сучасності. Центр демократії та верховенства права. Центр демократії та верховенства права. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/dezinformatsiya-shtuchnyi-intelekt/>
23. Укрінформ. (2024). Штучний інтелект і дезінформація: можливості та ризики в умовах війни. 23 січня 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3691961-stuchnij-intelekt-i-dezinformacia-mozlivosti-ta-riziki-v-umovah-vijni.html>
24. Гребньов, Г. (2023). Інформаційний аспект гібридної війни росії проти України. *Український інформаційний простір*, №1 (11), с. 107–118.

REFERENCES

1. Litvinchuk, I. (2023). Dezinformatsiia v sotsialnykh merezhakh: alhorytmy protydyi. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Zhurnalistyka. Teoriia ta istoriia sotsialnykh komunikatsii*, t. 34 (73), № 1, ch. 2, p. 181–186.
2. Dunaieva, L. (2022). Dezinformatsiini vyklyky pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny: politolohichniy analiz. *Naukovyi zhurnal «POLITYKUS»*, 5, p. 73–78.
3. Pocheptsov, H. (2019). (Dez)informatsiia. Biblioteka «Detektor media» Pid spilnoiu redaktsiieiu N. Lyhachevoi y H. Petrenko / Redaktsiieiu M. Oliinyk/ Kyiv: PALYVODA A. V., 248 p.
4. Fedchenko, Ye. (2022). StopFake: «Odne iz zavdan dezinformatsii – porodzhennia i prosuvannia sumniviv». URL: <https://ms.detektor.media/propaganda-ta-vplyvi/post/29674/2022-06-16-ievgen-fedchenko-stopfake-odne-iz-zavdan-dezinformatsii-porodzhennya-i-prosuvannya-sumniviv/>
5. Horban, Yu. (2015). Informatsiina viina proty Ukrainy ta zasoby yii vedennia. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*, vyp. 1, p. 136–141.
6. Sirko, V. (2022). Dezinformatsiia pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny. *Pivdenoukrainskyi pravnychiy chasopys*, № 4, p. 235–237.
7. Tykhomyrova, Ye. (2023). Stratehichni komunikatsii YeS pro tendentsii dezinformatsii RF v umovakh povnomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii ROZDIL II. Suspilni komunikatsii ta movni univertsalii*, 1 (15), p. 91–105.
8. Mazurenko, L. (2022). Informatsiina bezpeka v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: vyklyky ta zahrozy. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, serii «Pytannia politolohii»*, vyp. 42, p. 50–57.
9. Ferraro, V. (2023). The Contradictions in Vladimir Putins «Just War» against Ukraine: The Myths of NATO's Containment, Minority Protection and Denazification. In SciELO Preprints. The Contradictions in Vladimir Putins «Just War» against Ukraine: The Myths of NATO's Containment, Minority Protection and Denazification | SciELO Preprints.
10. Miskyi, V. (2024). V informatsiinii viini Rosiia ne vydykhalasia, a ukrainsi vse shche vrazlyvi do dezinformatsii: pidsumky 2023 roku ta prohnozy u podkasti «Russkii feik...» *DETEKTOR MEDIA*, URL: <https://detector.media/khronika-dezinformatsii/article/221303/2024-01-03-v-informatsiyniy-viyni-rosiya-ne-vydykhalasya-a-ukrainsi-vse-shche-vrazlyvi-do-dezinformatsii-pidsumky-2023-roku-ta-prognozy-u-podkasti-russkiy-feyk/>
11. Panchenko, O. (2021). Instytutsiine zabezpechennia protsesiv protydyi rosiiskii informatsiinii ekspansii ta propahandi v suchasnomu sviti. *Informatsiia i pravo*, № 3 (38), p. 28–34.
12. Liublinskyi trykutnyk: Kompleksnyi zvit shchodo poshyrennia rosiiskoi dezinformatsii v Ukraini, Polshchi y Lytvi. (2023), HO «Detektor media», URL: <https://detector.media/infospace/article/209504/2023-04-03-lyublinskyi-trykutnyk-kompleksnyy-zvit-shchodo-poshyrennya-rosiyskoi-dezinformatsii-v-ukraini-polshchi-y-lytvi/>
13. European Digital Media Observatory (2024). Shaping Europe's digital future (europa.eu). URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en>
14. Vydannia 7kh7 URL: https://t.me/horizontal_russia/9721

15. The Insider. (2022). S nachala voiny Rossyia vtroe uvelychyla fynansyrovanye hosudarstvennykh SMY. URL: <https://theins.ru/news/250251>
16. Kyrychenko, V. (2015). Psykholohiia obrazu voroha u masovii svidomosti. Filoso-fii, relihii ta kultura v hlobalizovanomu sviti: *Vseukrainska naukovo-teoretychna konferentsiia z mizhnarodnoiu uchastiu*, 23 lystopada 2015 roku: [materialy dopovidei ta vystupiv], p. 69–71.
17. This Is Fine DISINFORMATION REVIEW By EUvsDisinfo. (2022). URL: <https://euvsdisinfo.eu/this-is-fine/>
18. Volkov, A. (2020). Cognitive Wars. Features Of the Geopolitical Conflict In 21st Century: 9th International Conference on Cognitive – Social, and Behavioral Sciences. 25 December 2020. *European Publisher*, p. 281–288.
19. Zolotukhin, D. (2022). Dezinformatsii ne isnuie – borotba proty nei pomerla nazavzhdy. *Detektor media*. URL: <https://detector.media/blogs/article/197744/2022-03-22-dezinformatsii-ne-isnuie-borotba-proty-nei-pomerla-nazavzhdy/>
20. Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii (2022). Dynamika stavlennia naselennia do Rosii ta emotsiinyi fon unaslidok viiny: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 13–18 travnia 2022 roku. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1>
21. Sydorskyi, V. (2023). Vystup na mitapi «ieTEMA: Data Science Edition». Yak za dopomohoiu AI protydiaty rosiiskii dezinformatsii URL: <https://dou.ua/forums/topic/44993/>
22. Petriv, O. (2023). Dezinformatsiia ta shtuchnyi intelekt: (ne)vydyma zahroza suchasnosti. Tsentri demokratsii ta verkhovenstva prava. Tsentri demokratsii ta verkhovenstva prava URL: <https://cedem.org.ua/analytics/dezinformatsiia-shtuchnyi-intelekt/>
23. Ukrinform. (2024). Shtuchnyi intelekt i dezinformatsiia: mozhlyvosti taryzky v umovakh viiny. 23 sichnia 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3691961-stuchnij-intelekt-i-dezinformacia-mozlivosti-ta-riziki-v-umovah-vijni.html>
24. Hrebnov, H. (2023). Informatsiinyi aspekt hibrydnoi viiny rosii proty Ukrainy. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir*, № 1 (11), p. 107–118.

Матеріал надійшов до редакції 21.03.2024 р.